

บทที่ 1

บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

พื้นที่สูงของประเทศไทยมีความหลากหลายทางชีวภาพจำนวนมาก ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อชีวิตประจำวันของชุมชนที่อยู่รอบป่า ซึ่งได้ใช้ประโยชน์จากพืชพรรณธรรมชาติจากป่าในรูปแบบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอย สีย้อมธรรมชาติ และไม่ให้พลังงาน เป็นต้น สามารถสร้างรายได้เสริมจากการเก็บหาของป่า ช่วยบรรเทาความยากจน และสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชนที่มีรายได้น้อยและอยู่ห่างไกล

ปัจจุบันทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูงได้ลดน้อยถอยลง เนื่องมาจากการลดลงของพื้นที่ป่าและพืชพรรณในป่าธรรมชาติ การนำมาใช้ประโยชน์โดยไม่มีการปลูกเพิ่ม รวมทั้งผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ ตลอดจนการขาดระบบการถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชพรรณท้องถิ่นจากรุ่นสู่รุ่น การนำพืชอาหารท้องถิ่นและการพึ่งพาการใช้พืชสมุนไพรได้ลดน้อยลง อาจเนื่องมาจากวิถีการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป โดยส่วนใหญ่ชุมชนพึ่งพาแหล่งอาหารจากภายนอกชุมชน และการพึ่งพาโรงพยาบาลหรือหน่วยงานทางด้านสุขภาพมากขึ้น เนื่องจากการคมนาคมที่สะดวก สิทธิประโยชน์ในการรักษาพยาบาลที่มากขึ้น การนิยมใช้ยาแผนปัจจุบันในการดูแลสุขภาพขั้นต้น เนื่องจากเห็นผลการรักษาที่รวดเร็ว อีกทั้งคนรุ่นหลังมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้องค์ความรู้และภูมิปัญญาถูกละเลย ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีผลทำให้องค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านพืชอาหารและพืชสมุนไพรถูกละเลย รวมทั้งส่งผลให้ค่าใช้จ่ายในการดำรงชีพเพิ่มมากขึ้น ซึ่งหากชุมชนได้ละเลยสิ่งเหล่านี้ทำให้ชุมชนต้องพึ่งพาแหล่งอาหารและยารักษาโรคในการดูแลสุขภาพเบื้องต้นจากภายนอก อาจทำให้องค์ความรู้สูญหาย พืชพรรณท้องถิ่นที่เป็นพืชอาหารและพืชสมุนไพรบางชนิดอยู่ในสถานะเริ่มหายากหรือใกล้สูญหายจากชุมชน

โครงการวิจัยและพัฒนาการฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง เป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน (Participatory Action Research) และการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไปพร้อมกัน ภายใต้หลักการดำเนินงานโครงการธนาคารอาหารชุมชนตามพระราชดำริ (Food Bank) ซึ่งเปรียบปารอบชุมชนเป็นเสมือน “ธนาคาร” หรือ “คลังอาหาร” ของชุมชนที่มีพืชท้องถิ่นหลากหลายชนิดที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ ทั้งเป็นอาหาร สมุนไพรและยารักษาโรค สีย้อมธรรมชาติ ไม้ใช้สอย และแหล่งพลังงาน เป็นต้น ซึ่งชุมชนสามารถนำออกมาใช้ประโยชน์ในลักษณะการเบิกถอน รวมทั้งมีการนำไปปลูกเพื่อฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งอาหารในป่าธรรมชาติ เปรียบเสมือนการฝากในระบบธนาคาร การเก็บรักษา เกิดเป็นวงจรการจัดการ โดยมีการจัดการต่อวงจรการสร้างและสะสมอาหารในรูปแบบของการผลิต การฝาก การเก็บรักษา การเพิ่มทุน การนำดอกผลไปใช้อย่างมีระบบ ด้วยการผสมผสานวงจรห่วงโซ่อาหาร การใช้ระบบนิเวศวิทยาให้เกื้อกูลกันทั้งระบบ ไม่ให้ส่งผลลบต่อพื้นที่ผลิตอาหารในทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ ดินน้ำลำธาร สภาพดิน และความเป็นอยู่ของชุมชน

ในระหว่างที่ผ่านมา (ปี พ.ศ. 2550-2559) มีการดำเนินงานวิจัยร่วมกับชุมชนในพื้นที่โครงการหลวง พื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงและพื้นที่โครงการรักษาน้ำเพื่อพระแม่ของแผ่นดิน 60 ชุมชน (10 ชาติพันธุ์) ใน 8 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย น่าน แม่ฮ่องสอน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก ตาก และ กาญจนบุรี ในการรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่น และการสนับสนุนกิจกรรม

การอนุรักษ์ พันธุ์พืชอาหาร พืชสมุนไพร และพืชพลังงานในท้องถิ่น ให้กลับคืนสู่ป่ารอบชุมชนและในครัวเรือน ผลการดำเนินงานสรุปได้ดังนี้

(1) องค์ความรู้และความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง รวม 33 แห่ง 58 หมู่บ้าน ใน 8 จังหวัด รวมทั้งหมด 1,262 ชนิด (พืชอาหาร 680 ชนิด พืชสมุนไพร 669 ชนิด พืชให้สี 36 ชนิด พืชพืช 48 ชนิด และ พืชอื่นๆ 398 ชนิด)

(2) มีวิธีการขยายพันธุ์พืชท้องถิ่น 950 ชนิด ร่วมกับเกษตรกร 935 ราย ใน 47 ชุมชน โดยมีพืชหายาก 28 ชนิด (จากทั้งหมด 38 ชนิด) ได้รับการอนุรักษ์และฟื้นฟูใน 22 ชุมชน และมีเกษตรกรได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้การเพาะขยายพันธุ์พืชท้องถิ่น รวม 4,518 คน

(3) พืชท้องถิ่นได้รับการปลูกฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์เพื่อใช้ประโยชน์เป็นแหล่งอาหารใน 41 ชุมชน สมาชิก 508 ราย ประกอบด้วย

(3.1) ปลูกในแปลงเกษตรกร (145 ครัวเรือน) พื้นที่ 70 ไร่ จำนวน 890 ชนิด

(3.2) ปลูกในพื้นที่ป่ารอบชุมชน พื้นที่ 1,032 ไร่ จำนวน 420 ชนิด

(3.3) มีการแลกเปลี่ยนพรรณพืชระหว่างชุมชน 14 ชุมชน จำนวน 187 ชนิด

(4) มีแหล่งเรียนรู้การอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่น 10 แห่ง รวมทั้งการพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนเรื่องพืชท้องถิ่นร่วมกับโรงเรียนนาร่อง 2 แห่ง (โรงเรียนบ้านปากกล้วยพัฒนา อ. จอมทอง จ. เชียงใหม่ และโรงเรียนบ้านป่าแดด อ. สันติสุข จ. น่าน)

(5) มีกลุ่มสมาชิกเพาะขยายพันธุ์และแปรรูปพืชท้องถิ่นเพื่อจำหน่าย 6 กลุ่ม สมาชิก 59 ราย รายได้รวม 822,100 บาท

(6) สังเคราะห์และคัดเลือกพืชที่มีศักยภาพเพื่อหาแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์จากความหลากหลายทางชีวภาพ จำนวน 90 ชนิด โดยแบ่งกลุ่มพืชออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ พืชอาหาร (เช่น เหาะที่ ผักฮาก ตองหอม) พืชสมุนไพร (เช่น ปัญจขันธ์ รวงจิต มะรุม เชียงดา ย่านาง ใบเตย) สีย้อมธรรมชาติ (เช่น ย้อมคราม) ปัจจัยการผลิตชีวภาพ (เช่น หนอนตายอยาก วานน้ำ ค้างคาวดำ) และผลิตภัณฑ์เวชสำอาง (เช่น ชาเมี่ยง พักข้าว มะเนียงน้ำ ออสะพายควาย วานกิบเรด)

(7) เกิดทรัพย์สินทางปัญญา: ลิขสิทธิ์ 4 เรื่อง และ อนุสิทธิบัตรสูตรผลิตภัณฑ์น้ำมันนวดมะแตก 1 เรื่อง

อย่างไรก็ตามจากการดำเนินงานที่ผ่านมาพบว่ามีพืชท้องถิ่นหลายชนิดอยู่ในสถานะเป็นพืชหายากหรือมีแนวโน้มใกล้สูญหายจากชุมชน เนื่องจากมีการขุด/เก็บหาเพื่อจำหน่ายและใช้ประโยชน์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน เช่น ดินฮ้างดอย หงส์ผาค่า รวงจิตดอกแดง ขมิ้นต้น ประทัดอ่างช้าง และลิลลี่ป่า เป็นต้น ซึ่งพืชเหล่านี้ นอกจากจะมีสรรพคุณเป็นยาสมุนไพรแล้ว ยังสามารถพัฒนาเป็นไม้ดอกกระถางที่มีความสวยงามได้นอกจากนี้ยังมีพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพหลายชนิดที่สามารถใช้เป็นวัตถุดิบในการพัฒนาต่อยอดเป็นผลิตภัณฑ์รูปแบบต่างๆ แต่ยังประสบปัญหาเรื่องการขยายพันธุ์ เช่น มะแตก มะกั้ง มะขม เป็นต้น

ดังนั้นเพื่ออนุรักษ์ พันธุ์พืช และคุ้มครองพืชหายากตลอดจนพืชท้องถิ่นที่มีการใช้ประโยชน์ในชุมชนมิให้สูญหายไปจากท้องถิ่น ควรเร่งศึกษาวิธีการขยายพันธุ์เพื่อเพิ่มปริมาณกลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ ตลอดจนการหาแนวทางที่นำไปสู่การคุ้มครองพืชท้องถิ่นและการบริหารจัดการพืชท้องถิ่นโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการจัดการองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านพืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง ตลอดจนการเสริมสร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน ก่อให้เกิดความ

ร่วมมือในการอนุรักษ์ ป่าไม้ และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในวงกว้างและเกิดความยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาการอนุรักษ์ ป่าไม้ พืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพสำหรับเป็นแหล่งอาหารและใช้ประโยชน์ในครัวเรือนและปศุสัตว์
- 2.2 เพื่อศึกษาวิธีการขยายพันธุ์ การปลูก การปฏิบัติรักษาพืชท้องถิ่นที่สำคัญ และการถ่ายทอดองค์ความรู้สู่ชุมชน
- 2.3 เพื่อทดสอบและปรับปรุงประสิทธิภาพระบบฐานข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นบนพื้นที่สูง
- 2.4 เพื่อศึกษาและพัฒนากการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารของชุมชนบนพื้นที่สูง

3. ขอบเขตโครงการวิจัย

- 3.1 การศึกษาการอนุรักษ์ ป่าไม้ พืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพสำหรับเป็นแหล่งอาหารและใช้ประโยชน์ในครัวเรือนและปศุสัตว์
- 3.2 การศึกษาวิธีการขยายพันธุ์ การปลูก การปฏิบัติรักษา พืชท้องถิ่นที่สำคัญ และการถ่ายทอดองค์ความรู้สู่ชุมชน
- 3.3 การทดสอบและปรับปรุงประสิทธิภาพระบบฐานข้อมูลด้านการฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน
- 3.4 การศึกษาและพัฒนากการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารของชุมชนบนพื้นที่สูง